

TÜRK KAHRAMANLIK DESTANLARINDA ŞAMAN ETKİSİ VE KORE DESTAN GELENEĞİNİN ANLAŞILMASI İÇİN BİR GİRİŞ*

Influence of Shamanism in Turkic Heroic Legend and Introduction for Korean Epic Tradition

Prof. Dr. EunKyung OH**
Prof. Dr. Mamatkul JO'RAYEV***

ÖZ

Kahramanlık konulu destanlarda kahramanların karakteristik özelliklerinin yaşadıkları hayat tarzıyla (atlı göçebe) uygun nitelikler taşıdığı görülür. Türk kahramanlık destanlarının büyük bir bölümünde (Manas, Alpamış, Köroğlu) şamanizme ilişkin etkileri görmek mümkündür. Bu çalışma Türk kahramanlık destanlarının şamanlıkla bağlantılı olması sebebiyle meseleye bu çerçeveden yaklaşmakta ve şamanizmin kahramanlık destanlarındaki izini saptamaya çalışmaktadır. Türk destan geleneğine bakıldığında Şamanist unsurların kahramanlık destanlarında belirgin bir unsur olarak yer aldığı görülmüştür. Türk destancılık geleneğinin, kahramanlık konulu destan geleneğinin şamanist öğeler etkisi bağlamında karakteristik özelliklerini saptamak açısından da yol gösterici olacağını düşünmekteyiz. Türk dünyası kahramanlık destanlarına bakıldığında, genel motiflerin biçimlenmesinde şaman mitolojisi ve şaman ritüel törenlerinin etkisini yaygın bir biçimde hemen hemen tüm destanlarda tespit etmek mümkündür. Bu belirlemeler, Kore kahramanlık destanlarının anlaşılmasına da katkıda bulunacaktır. Yerleşik hayata geçiş tarihi daha erken dönemde şekillenen Kore halkının, destan motiflerindeki değişiklikler de erken tarihte oluşmaya ve Kore kahramanlık destanları daha erken bir tarihsel dönemde yazıya geçirilmeye başlamıştır. Yaklaşık olarak dört yüzyıl aradan sonra Türk kahramanlık destanlarındaki kimi motiflerle belirgin paralellik gösteren Pansori geleneğinin anlaşılmasında, özellikle Orta Asya Türk coğrafyasında şekillenen destan geleneğinin anlamlı bir katkısının olduğu düşünülmektedir. Makalenin sınırlı çerçevesi içerisinde örneklemeler özellikle Özbek destanlarından yola çıkılarak yapılmış, sınırlı da olsa Azerbaycan sahası destan motiflerine de yer verilmiştir. Bu geleneğin karakteristik özelliklerinin ortaya çıkarılması ve anlaşılmasında da Şamanist özelliklere haiz kahramanlık destanlarının tarihi köklerinin araştırılmasının yararlı olacağı kanısındayız. Kore kahramanlık destanlarının 4. yüzyıldan sonra örneklerinin görülmemesine karşılık uzun bir aradan sonra, 18.yüzyılda mevcut anlatımlarla benzer özellikler gösteren Pansori denilen ayrı bir jangrın ortaya çıkıyor olması, Türk kahramanlık destanlarında görülen şaman etkisinin, Kore epik destan geleneğinin anlaşılmasına da referans olacağı düşünülmekte ve karşılaştırılmalı incelemelerle bunun sağlanacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kore, Özbek, Türk, Kahraman Destanı, Şamanizm

ABSTRACT

Turkic epics, especially heroic epic poems, contain not only horse-riding culture, but also shamanism world view. So, this article is to clarify that Turkic heroic epic poems are related to ancient shamanism inasmuch as there are some evidence that ancient shamanism had affected on the epic poems (Manas, Alpamış, Köroğlu). We could figure out in the heroic epics that the heroes had possibly come from the ancient chief priests in the person of shamans, the heroes are obliged to go through the rituals like the shamans', and the reason of heroes' action is quite similar to that of the shamans. Type of shaman, shaman mythology and motifs which had been influenced by shaman rituals are remarkable characteristics in Turkic heroic epos. These features are also distinctive in Korean heroic epic poems. Korean heroic epic poems stopped being sung before the 4th century. Heroic epics have been handed down only in the type of myths and Korean style opera Pansori. In this article we will focus on such features that are characteristic of Uzbek epic poems that are comparable to Korean epics, too. Further analysis and comparison of epics of these two countries could give a clue to trace back to the genesis of Pansori, the origin of which has not been figured out yet clearly. However, if we apply the analogy or relationship between the Turkic heroic epic poem and the ancient shamanism, Pansori also could be associated with the prehistoric shamanism.

Key Words

Uzbek, Korea, Turkic People, Heroic Epic Poem, Shamanism

* "This work was supported by The Academy of Korean Studies Grant (AKS-2012-R-18)"

** Dongdok Üniversitesi Öğretim Üyesi, Seul / Güney Kore. euphra33@hanmail.net

*** Alişer Navoyi Adli Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Bölümü Müdürü, Taşkent / Özbekistan

Giriş

Destan (epos) en eski şamanizm ve efsanelerinin tarihi ve zamanla gelişmesi sırasında ortaya çıkmış olabilir. Bu destan (epos) konuları, en eski destanların açıklamalarının kavranması sonucu eskimiş destanların özel ara karakterleri oluşmuştur. Bu “ara karakter”ler, ilk şamanların da söz büyüsü ile insanları tedavi eden kâhin, kabile yöneticisi, kavmin kutsal törenlerini yapan ritüelci şahıs hem de kahraman destanlarını cisimleştiren dönem, icracılık gelenekleri temelinde şekillenmiştir. Kahraman destanları, bu döneme özgü olan senkretiklik (bağdaştırmacılık), şaman anlatmaları ve efsanelerine özgü karakter ve motiflerin, eskimiş destan (epos) konularında yer almasını sağlamıştır. Tarihi kökenleri şamanlıkla ilgili olan bu gibi elementler, örneğin, Atalar kültü ile ilgili motifler, konu oluşumunun esas temeli olarak bugüne kadar gelmiştir. Geleneksel motifler, şaman mitolojisindeki koruyucu ruhlar hakkındaki tasavvurlar ile doğrudan bağlı olarak biçimlenmiştir.

Kahramanlık konulu destanlardaki kahramanların belirleyici özelliklerinden başkasını, hayat tarzlarının oluşturduğu görülmektedir. Atlı göçebe hayat tarzına uygun özellikler, kahramanlık destanlarının belirleyici karakterini oluşturur ki ‘Alp tipi’ olarak kabul edilen bu kahramanlar, fizik olarak da güçlü, olağanüstü özelliklere sahip bir şekilde tasvir edilmektedir. Bunun en belirgin örneğini Özbeklerin meşhur destan kahramanının “Yedi yaşına geldiğinde, dedesi Alpinbiy’den kalan ondört batman uzunluğundaki yayını çekip, Askar Dağı’nın tepesini

uçurması” (Zarifov, 1998:17) ile ilk adı olan Hakimbek’ten sonra, alplerin sonuncusu anlamına gelen Alpamış adını alması örneğinde görürüz.

Kore’de ise, kahramanlık konulu destan örnekleri, Türk boylarına nazaran erken bir dönemde, (4. yüzyıl) metinlere dönüşmüştür. 18. yüzyılda ise şamanist motif ve epik öğeler taşıyan *Pansori* denilen ayrı bir tür mevcut olmaktadır. Pansori olarak adlandırılan bu türün (janrın) ortaya çıkışıyla ilgili olarak Koreli bilim adamları türün içeriği ve tarihsel sürecini sorgulamaya başladıkları halde henüz net bir neticeye gelinebilmiştir (Seoh 1979: 38-59). Ancak son zamanlarda Koreli bilim adamları Pansori’nin şaman destanı veya şaman anlatmalarıyla bağlantılı olduğunu iddia etmeye başlamıştır (Jo 1997: 101-102). Bunu ispatlamak ve geleneği oluşturan unsurları etraflıca tespit edebilmek için destan geleneği içerisinde çok sayıda örneği barındıran ve zengin bir birikime sahip olan Türk halkının folkloru ve destanlarını incelemek fikri, benimsenen görüşlerden biri olmaktadır ki biz de buna katılıyoruz. Zira, gerek Türk kahramanlık destanları gerekse epik destan geleneği etraflıca incelenip destandan halk hikayesine geçiş süreci ile birlikte Türk kültür geleneği içerisinde ayrı bir yere sahip olan halk hikayeleri değerlendirildiğinde bugün Kore’de yaşamakta olan ve somut olmayan kültürel miras listesinde yer alan Pansori örneğinin tarihsel ayrıntıları da kavranacaktır. Bu sürecin anlaşılması için bir ön giriş olarak Türk halkının destanlarında görülen epik motiflerin oluşumunu ve Şamanist inançlar etkisini inceleyerek, çok

genel hatlarıyla da olsa, Kore destanlarının şekillenmesinde de şaman mitolojisinin rolünü saptamaya çalıştık.

Türk Boyları Şamanlık geleneği ve Kahramanlık Destanlarına Etkisi

Şamanlık ve onun kahramanlık konulu destanlarındaki yeri

Türk uluslarının çok eski mitolojik bakışlarını yansıtan şamanlık geleneği, animistik inançlara dayanarak meydana gelmiştir. Koruyucu ruhlar tarafından seçilmiş kişiler olan şamanların ilahi yetenekleri olduğuna ve şamanların ruhlar dünyası ile ilişki kurabildiklerine inanılır. Bu inançlar şamanlık geleneğinin temelini oluşturur. Şamanlık, Türk ulusları arasında eskiden çok yaygın olduğu için mitopoetik düşüncenin gelişmesinde bu inançların büyük bir etkisi vardır.

Şamanlık ve onun kahramanlık destanlarındaki yeri, kahraman destanlarındaki genel motiflerin biçimlenmesinde şamanlık ve törenlerinin etkisi, şaman tipi sorunlar gibi konularda halkbilimciler çeşitli bilimsel düşünceler ortaya koymuştur. Türk ve Moğol-Buryat uluslarının halk bilimi ve etnografyası konusunda kapsamlı araştırmaları olan araştırmacı G. N. Potanin, kahramanlık destanlarının oluşmasını şamanlık geleneğine bağlar. Ona göre, kadimde yaşayan şamanlar, kahramanlık destanlarının oluşmasında etkili olmuştur. Çünkü prototip olarak kullanılan şaman söylenceleri, kahraman destanlarının biçimlenmesinde temel oluşturmuştur (Potanin 1915: 221-224).

V. Y. Propp da kahramanlık destanının oluşumunu, şamanın “öte dünya”ya olan yolculuğu ve doğal afet-

leri yöneten “doğa tanrısı” ile evlenmesi hakkındaki mitlere bağlar (Propp 1996: 360). Onun belirttiğine göre, şamanların tören esnasında ruhların desteğine erişmek amacıyla yaptıkları büyücülük eylemleri, ruhlar dünyasına yolculuk sırasında şamana yardım eden olağanüstü güçler hakkındaki hikâyeler, sihirli masal kahramanlarının maceralarıyla kıyaslanacak olursa ortak taraflar net olarak görülecektir (Propp 1996: 360).

T. M. Mihaylov, “Şamanizm ve Kahraman Destanları” adlı makalesinde “Şaman folkloru ve Şamanların kahraman destanlarının oluşumunda tuttuğu yeri öğrenmek, destancılığın birtakım önemli sorunlarını çözebilme olanağı verir. Sibiryalı halkları, şaman kahraman destanlarını araştırma sonuçlarına göre, destancı (destanlar icracısı) ile şaman, tarihî yönden birbirlerine bağlıdır ve ilkin bir kişi iki rolü birden oynamıştır” diye yazar (Mihaylov 1973: 91).

Kahramanlık destanlarındaki şaman tipi ve şaman anlatımları

Destan kahraman tipinin tarihî kökenlerinin Şamanlıkla ilgili mitlerle ilişkisi olduğu, E. M. Meletinskiy, Y. E. Berezkin, E. Taebe ve A. Hultkrans gibi araştırmacılar tarafından dile getirilmişse de (Meletinskiy 1977: 37, Bereskin 1984: 15, Taube 1984, Hultkrants 1995), Kazak bilgini E. D. Tursunov, şamanların, eski destan örneklerinin ilk araçları olduklarını söylemiştir (Tursunov 1976: 33). Kahramanlık destanları alanında ise, N. T. Biktiyev’in “Savaşçı” destanındaki şaman motifleri (Dambayeva 2012: 80-83), A. Dambayeva’nın “Geser” destanındaki şaman inancının (Dambayeva

2012: 80-83) irdelenmesiyle ilgili çalışmalar çok önemlidir.

Özbek halk biliminde şaman mitolojisinin, destanların oluşmasında tuttuğu yer ve destanlardaki şaman motifleri özel olarak incelenmiştir. Bu sebeple Özbek halk ozanları bahşarlarından derlenmiş olan “Alpamış”, “Malikayi ayyor” ve “Tulumbiy” gibi destanlardaki şaman betimlemeleri ile ilgili epik motifler bu makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Şamanlık inancının temelinde birtakım etkin atalar kültürüyle temasa geçme ve onlardan destek alma geleneği, yani animistik görüşler olduğu bellidir. Şaman, “öte dünya”ya sahip atalar kültürü tarafından seçildiğine inanılan insanlarla ruhlar arasında aracılık yapan ve özel büyücülük yeteneğine sahip insandır. Yani, şamanın kendisi ya da eskimiş şaman efsanelerinde açıklanan esas kahraman ile başkahraman tipi arasında ortak yönler olduğu görülür: Her ikisi de atalar kültüründen yararlandıkları hem de özel büyücülük yeteneklerine sahip oldukları için farklıdır.

Halk destanlarının oluşumunda ortaya çıkan kahramanlar, karakterleri ve görevlerine göre dört gruba ayrılırlar: a) Hami güçlü kahraman; b) Başkahraman ya da yardımcı kahraman; c) Diğer kahramanlar d) Rakip kahraman.

Destan kahramanları genelde iki yönden incelenir: Birinci tip hamî güçlü kahraman, başkahramana doğrudan yardım eder. Onların asıl görevi, kahramanı öte dünyaya geçirmek ve oradan geri getirmektir. İkinci tip hamî kahraman ise, başkahramana belirli sihirli eşyaları hediye eden, ba-

ğışlayandır. Olağanüstü koruyuculuğun sahibi bu tip, evrendeki her şeyin canlı olduğuna dayanan animistik görüşlerden ortaya çıkmıştır.

Özbek halk kahraman destanı “Alpamış”ta destan kahramanının hamî güçler yardımıyla doğduğu belirtilir. Bu hamî güç, “Şah-ı merdan evliya” sayılır. Bu hamî evliya tipinin ortaya çıkışı da doğrudan İslâm öncesi şaman animistik mitlerine dayanır. 4.Halife Ali (milâdi 656-661) hakkındaki halk inançlarının gelişimi sonucunda, İslâm öncesi mitolojik tasavvurlar, özellikle atalar ruhuna tapınma geleneği ve inançların koruyuculuğuyla ilgili görüşlerin Ali karakteri ile değiştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.(Akın, 2012: 20-28) Destandaki anlatıma göre, Alpamış, Şah-ı merdan evliya kerametiyle doğar. Kahramana ad koyarken bile o evliya, derviş kılığında gelir. Destanın Fazıl Yoldaşoğlu, Muhammedkul Canmuradoğlu Pulkan Şair, Ergeş Cumanbülbüloğlu ve Abdulla Şair gibi çeşitli varyantlarında destan kahramanının olağanüstü bir şekilde doğuşu, aşkın evliya karakterine bağlı olarak motifleştirilmiştir. Şehrisebli Şair Koçkaroğlu çeşitlenmelerin ise destan kahramanının babası avdayken gebe bir ceylanı özgür bırakır. Bu olaydan sonra karısı hamile kalır ve Alpamış doğar. Alpamış destanının Boribey Ahmedov varyantında ise, Bayböri ile Baysarı'nın karılarının, dervişin verdiği elmayı yedikten sonra hamile kaldıkları anlatılır. Burada tasvir edilen derviş karakteri ile buna bağlı sihirli elma yiyerek hamile kalma, destan kahramanının doğuş motifi, atalar ruhuna başvurma ve onların gücüne tapınma geleneği,

bütünüyle animistik hayal gücüne bağlıdır. Böylece Alpamış destanında kahramanın mitolojik doğuş motifini, karakterin tarihsel olarak yavaş biçimlenmesini 3 aşamada görebiliriz:

1) Totemik ata koruyuculuğu (gebe ceylana acıyan insanın ceylanı özgür bırakmasıyla eşinin hamile kalması, yani ceylanın özelliğinin kadına da geçmesine sebep olan büyü, mitolojik tasavvurların başlangıcı);

2) Atalar ruhunun reenkarnasyonu, yani atalar ruhunun yeni doğacak çocuğa geçmesi, (dervişin verdiği elmadan dolayı kadının hamile kalması ve çocuğun doğması);

3) Atalarla ilgili inançlarına İslam dininin etkisiyle değişen ve ikinci biçimi sayılan Şah-ı merdan evliyanın katılımı (hiç çocuğu olmayan kısır bir babanın, Müslüman bir evliyanın mezarı başında geceleyip evlât dilemesi ve bu evliyanın yardımıyla destan kahramanının doğması).

Kahramanlık destanlarındaki genel motiflerin biçimlenmesinde şamanizmle ilgili mitolojik tasavvurlar

Destanda Şah-ı merdan evliyanın destan kahramanına ad koyma motifini şöyle açıklanmıştır. Şah-ı merdan evliya, Bayböri'nin oğlunun adını Hakimbek koyar, onun avucuna beş parmağıyla vurur ve beş parmağının izi kalır. Kızının adını Kaldırğaçayım, Baysarı'nın kızının adını ise Aybarçın koyar. O zaman Şah-ı merdan evliya, Aybarçın'ı daha bebekken Hakimbek'e beşik kertme (nişanlama), "İkisi karı koca olsun, Hakimbek'e kimse denk olmasın, amin, Allahü ekber" diye dua eder. Sonra Şah-ı merdan evliya gider, bundan sonra onu gören olmaz

(Zarifov- Mirzayev 1998: 17). Derviş kılığında gelen Şah-ı merdan evliyanın "birden bire ortadan kaybolması", gizemli dünyaya mensup şaman koruyucularını hatırlatır: Şamanlara destek veren ruhsal güçlerin de yalnız şamanlara gözükmesi, aniden ortaya çıkıp birden kaybolması özellikleri de farklıdır.

Alpamış destanında, "Nerede olsun da Şah-ı merdan yâr olsun!" dizesinin genel destan havası içinde çok kez tekrarlanması da bu tip kahramanın esas koruyucusu olarak yorumlandığını gösterir. Alpamış destanının Polkan Şair ve Ergeş Cumanbübüloğlu varyantlarında destan kahramanının ak deve sütü emerek büyüme motifidir. Bayböri'nin karısı, bir erkek çocuk doğurur, sonra "Hızır baba çocuğu kaldırır, omuzunda beş parmağının izi kalır. İlki Allahtan, ikincisi Şah-ı merdan evliyadan, sonuncusu da Hızır babadan kutsanmış olur. Aynı gün ak deve, kara bir deve yavrusu doğurur. Ak devenin sütünü Bayböri'nin oğlu emer. Kutsanmanın dördüncüsü bu olay olur" (Mirzayev- Husainova 1999: 10). Hamra Şair Ergeşoğlu'nun söylediği "Alpamış" destanında da belirtildiği gibi Alpamış, devenin sütünü emerek büyümüştür (F. A. 1).

Destan kahramanının hayvanlar tarafından büyütülmesiyle ilgili totem kökenli inançlar ve şamanın koruyucusu olarak tasavvur edilen hayvanlar hakkındaki en eski mitler, Alpamış'ın deve sütünü emmesi motifine kaynaklık etmiştir. Özbek-Türk mitolojisindeki çift hörgüçlü deve tipi; kuvvet, uğur, mutluluk, iktidar ve devleti simgeler. İnsanları belâdan ve kazadan koruyan uğurlu bir güç simgesi de

olan bu tipin; atalar ruhunun hayvan kılığındaki temsilcisi olduğu da kabul edilir. Özellikle Nevai bölgesinin Nurata ilçesine bağlı Karakısa köyünde oturan ünlü Koroğlu destanı anlatıcısı, Rahmatulla Yusufuğlu'nun dediğine göre, ölen ulu kişilerin ruhu, deve kılığında görünür, yani deve ruhudur (ervahdır). Alpamiş destanında destan kahramanının yarı hayvan-insan (zomorf) kılığındaki sahip ruhu olarak ak deve betimlenmiştir. Bu betimleme boşuna değildir. Çünkü Özbek Türklerinde ak deve, özel bir kutsallığa sahiptir. Kaşkaderya bölgesinin Çırakçı ilçesinde “Ak Deveata” adlı kutsal bir yer vardır. Burası bir tepedir ve uzakta beyaz deve gibi gözükür. Çarşamba günleri insanlar, oraya giderler, evlât ve uğur dileyerek dua ederler. Oş sehrinin ortasından akan küçük bir nehir olan Akbura'nın, yer adı olmasıyla ilgili efsane de ak deve hakkındaki mitolojik tasavvurları yansıtır. Efsaneye göre, geçmişte bir evliya, nehrin ilk başladığı yerde, dağ ve dereleri arasında büyük bir beyaz deve görmüş. Devenin gözleri ışıltıyormuş. Evliya, nehrin adını yalnız kendisinin görebildiği beyaz deveden dolayı “Ak buğra” koymuş (Sharipov 1967: 173).

Özbek Türklerinde deveye küfretmek, dövmek, yaralamak büyük bir günah sayılır. Deve yününün, cin ve ecinni gibi kötü güçleri kovan büyük bir araç olarak tasavvur edilmesi, devenin kuyruğu ve ön bacaklarının yünününden üç beş adet ip hâline getirilerek çocuk çobanların giysisinin iç kısmına dikilmesi de şamanistik ve animistik inançlarla ilgilidir. Kazak ozan şamanların sıfatı olan kamçı ve davulu hazırlamak için de deve derisi

kullanılır. Çünkü şaman mitolojisine göre deve, büyüsel koruyucu hayvan sayılır (Mustafina 1992: 132).

Özbek-Türk şaman mitolojisinde başat kahramanlardan biri de Alevi-Bektaşî geleneği içerisinde yaygın olarak bilinen ‘Kırklar’ motifi, başka Türk boylarının destanlarında da yer alan kahramanın ‘kırk yiğidi’, “çiltanlar”dır. Çiltanlar (Azerbaycan'daki Ceheltenler'i çağrıştırmaktadır), üstün gücü olan karakterlerden sayılır. Bu mitolojik karakter, etimolojik yönden “çil” (kırk) + “tan” (kişi) kelimelerin birleşmesinden oluşmuştur. Halk inancına göre, çiltanlar insanlara iyilik yapan, hep destek veren iyi evliyalar, görünmez mitolojik kişilerdir.

Onlar çoğunlukla mezarları, kutlu yerleri, insanların gidemediği mağaraları kendilerine mekân tutmuşlar diye tasavvur edilmiştir. Çiltanlar göze görünmeyen kırk iyi ruhtur. İnsanlara hep iyilik yapmak, çaresiz kalanlara yardım etmek, onları destekleyen hami kuvvet timsali olarak tasavvur edilir. Onların sayısı hiç değişmez, yani “kırk” olsa da, halk arasında bu hami ruhlar “çiltan” (yani “kırk ten”, “kırk insan” anlamını verir), “kırk çiltan”, “kırk bir çiltan”, “gayip eranlar gibi adları da vardır. Çiltanlar, Özbek şamanları, ozan ve kuşnaçların esas koruyucularından biri sayılır. Semerkant bölgesinde Nurabad ilçesine bağlı İngiçka'da oturan 37 yaşındaki Sanabar ozandan alınan bilgiye göre, “Supra yenileme” töreninde ozan, bir ağaç dalına pamuk sarar, onu yağa batırır. Buna “kırk yağ lambası” ya da “çiltan yağ lambası” da denir. Ozanın dediğine göre, yağ lambalarının her biri bir

çiltanla ilişkilendirilerek bu yağ lambaları evin kapısı önünde açılır.

Kahramanlık destanlarındaki genel motiflerin biçimlenmesinde saman ritüel törenlerinin etkisi

Kaşkaderya jiray- ozan-şamanları arasında “çiltan aş” diye bir tören vardır. Bu aş pişirme töreni için ozan bir tavuk, (ya da koyun, keçi) keserek, kırk yağ lambası açar. Yağ lambasını açtıktan sonra yemek yenir. Kırk yağ lambasına kırk çeşit olmasa da beş on tane çeşitli ipekten ip takılır. Törenin sonunda çiltanlar adına dua edilerek onlardan hep destek vermeleri istenir (F. A. 2).

Semerkant bölgesinin Nurabad ilçesindeki Tim köyünde oturan 77 yaşındaki Bahmal Nine tarafından düzenlenen “Koçırık” töreninde ise, hasta insanın vücuduna yerleşerek onun hastalığının sebebi sayılan kötü ruhları, söz büyüsü yardımıyla kovmak için şaman koruyucu ruhlar ve evliyalarından destek istenirken çiltanlara büyük bir önem verilir. Şaman, sahipsiz yerleri kendine mekân tutan bu mitolojik güçlerden hastayı tedavi etmek için yardım etmelerini isteyerek onlara şöyle seslenir:

Momolar haqıdan,

O'zlasringiz qo'llangiz.

Qırq bir chilton qo'llangiz,

Dalada yursa qo'llangiz (Jo'rayev, 2013)

Özbek halk destanlarında, destan kahramanının olağanüstü yardımcısı ve sihirli koruyucusu olarak yorumlanır.

Nevai bölgesinin Kızıltepe ilçesine bağlı Gardiyan köyünde oturan 64 yaşındaki ozan Salamat Nine, Tanikulova'nın dediğine göre, nazar

değmiş insanı tedavi etmek amacıyla düzenlenen “Suhlaş” töreninde yastık üzerine daire şeklinde pamuk dikiilir ve 7 meyve ağacı dalı konur. Sonra özel kelimelerle kırk bir çiltanlar çağrılarak lambalar açılır. Bu arada çiltan yağ lambasının 7 tane olması da boşuna değil. Bu, Özbek-Türk mitolojisinde çiltanların belirli iç bölümlenmesi ile ilgilidir. Halk inancına göre, çiltanlar, kırk nefer olup göze görünmeyen iyi ruhlardır. Onları 7 önemli ruh, “haftan” (yedi kişi) yönetir. Haftanlar arasında 3 kişi, “setan” (yani 3 kişi), çiltanların en güçlüsü ve en büyüğü “yaktan” (bir tane, bir kişi), “kutb” diye adlandırılır. Salamat ozanın “Suhlaş” töreninde açılan “yağ lambası”nın 7 tane olması, “haftan” hakkında mitolojik betimlemeden ortaya çıkmıştır.

Özbek-Türk şamanlarının törenlerinde koruyucu güç simgesi olarak algılanan çiltanlar adına özel kurban törenleri de yapılmıştır. Etnograf V. N. Basilov tarafından, Semerkant ve Cizzah bölgelerinde elde edilen etnografik malzemelere göre bazı şaman-ozanlar, davulun iç tarafına daire şeklinde 40 kırmızı yuvarlak işaret koyarlar. Bu işaretler, “Çiltanlar adına kurban kesme” töreninde kesilen hayvan kanı ile çizilmiştir. Kesilmiş hayvanın (oğlak, tavuk v.b) kanından bir kâseyi çiltanlara ikram etmek, yani ziyafet vermek amacıyla ozan, dairenin arka tarafına kandan 41daire işareti çizer. “Çiltanlar payı” diye adlandırılarak yapılan “kurban kesme” töreninde 40 yağ lambası da açılmıştır. Bu tören, şaman-ozanların repertuarında yer alan tören şarkısının

Qirmizi qonni to'ktirdim,

Qırq bir chiroq yoqtirdim,
Qırq bir chiltonning yo'liga (Basi-
lov 1977: 125)

dizelerinde de görülebilir.

Ayrıca Özbek şaman-ozanları, dairelerindeki tutsaklarına 40 ya da 41 halka taktırmış, bazen de 41 delik yaptırmışlardır. Söylediklerine göre, ozan, tören sırasında davulu çalarken 40 çiltan ve 40 kız, halkalar ve kanla boyalı delikler arasından “Huu!” diye seslenerek şamanı desteklermiş.

Şaman, ozanların koruyucusu olarak tasavvur edilen çiltan karakteri, Özbek halk destanında kahramanların evliyası olarak yorumlanır. Sözelimi Alpamış ve Köroğlu gibi kahramanlar, çiltanlar arasında bulunarak onların duasını alır ve bu olağanüstü ruhlar, onları hep destekler. Destan geleneğine göre, kahraman geziye giderken ona “Koruyucu evliyalar destek olsun!” diye dua edilir. “Malika ayyar” destanında, Şakalandar'ı savaşa gönderen Avazhan, kahramana iyi yolculuklar dileyerek şöyle der:

Madadkoring bo'lsin g'oyib eranlar,

Bor endi topshirdim yaratgan haqqa,

Xudo yoring bo'lsin Ollohu akbar!
(Malika Ayyor 1988: 132)

Burada kullanılan “g'oyib eranlar” birleşik kelimesinde çiltanlar söz konusudur. “Göroğlu” [=Köroğlu] destanlar serisinin genel kahramanlarından biri, destan kahramanının sürekli yoldaşı, seyisi-atının bakıcısı, ozan, şarkıcısı-Sakıbülbül, “bir çiltan idi” diye tanımlanır. Göroğlu'nun “Girat” [=Kirat] adlı savaşçı atı da çiltanların sığınağında olduğu için olabilecek kazaları, çiltanlar daha önceden ona

haber verirler. Kahraman atı, çiltanlar besleyerek büyütürler. Bu sebeple “Gülнарperi” destanında, geziye giden Göroğlu, seyisi Sakıbülbül'e Girat'ı eyerlemesini rica ederek,

İzlar bo'ldim Gulnor parizodimni,
Qadimdan ketayin Soqi miroxo'r,
Egarlab ber chilton boqqan otimni
(Gulnor pari 1969:72)

der. Eğer Girat'ı, çiltanların beslediğini düşünecek olursak, Sakıbülbül'ün, hayatı boyunca kahramana seyis olarak hizmet etmesi ve Girat'ı yetiştirmesi, onun “bir çiltan idi” diye tanımlanmasını kanıtlar. Demek ki şaman ve ozanlar, törenlerini yerine getirirken, çiltanların koruyucu güçlerinden destek alarak çalışırlar. Bunun yanında destan kahramanının biyografisinde de çiltanlar etkilidir. Özbek halk destanlarının konusu oluşturulurken eski şaman törenlerinin etkisiyle oluşmuş bazı motifler de ilk sırada yer almaktadır. Bunlardan biri, kahramanın mucizevi bir biçimde doğmasından sonra onun sahipsiz bir yere bırakılması motifi, kuş yuvası ile ilgili açıklamayı akla getirir. Bebeğin uzaklara bırakılması ya da annesinin onu bırakması, hayvanlar tarafından büyütülmesi ya da kısır birisinin (koruyucu evliyanın insan kılığındaki simgesi) onu büyütmesi gibi koşullar yaratılır. En eski mitolojik görüşlere göre, kabile yöneticileri, padişahlar, hakanlar, özel büyücülük gücüne sahip olan kişiler olarak kabul edilmiştir. Onlar, alt düzeyde olanların hayatına, bununla birlikte doğa güçlerine, kötü ve iyi güçlerin eylemlerine de etki edebilir diye düşünülmüştür. İnsanlar, yılın kurak ya da yağmurlu olmasının, ürünün çok ya da az olmasının ve hastalıkla-

rın ortadan kaybolmasının, padişahların ve kabile yöneticilerinin büyücü güçleriyle ilgili olduklarına gerçekten inanmışlardır. Bu yüzden padişah ve yöneticilerin evlâtları, veliaht sayıldığı için çocukluktan itibaren büyük bir özenle korunmuşlardır. Bu çocuklar, kabilenin aksakallarının (aşiret başı), sihir ve büyücülüğe sahip, atalar ruhu ile konuşabilen insanların yanına eğitilmeleri için verilmişlerdir. Onlara doğaüstü güçlerden yararlanabilme ve kullanabilme yöntemleri öğretilmiştir. Halk masalları ve destanlarındaki yeni doğmuş bebeğin, ıssız bir yere bırakılması ya da annesinin (babasının) bilerek bırakması motifi de bu en eski tasavvurlar temelinde oluşmuştur. Sözelimi “Edige” destanında, bebeğin ağaç üzerindeki bir kuş yuvasına bırakılması sahnesi bulunmaktadır.

İleri sürülen koşullara uymadığı için, Tüylü Aziz’e küsmüş olan Saçlı Aziz, güvercine dönüşerek Kohi Kaf Dağı’na doğru uçar. Üç aylık yolu üç günde geçerek bir çınarın gölgesine konar. Burada doğum sancısı başlar ve bir erkek çocuk doğurur. Sonra Saçlı Aziz, gömleğini çıkarır ve çocuğu güzelce kundağa beler; oğlunu kucağına alıp hayale dalar. “Bu yavrumu ne yapabilirim? Eğer ölürsem, periler arasında geçinemez, periler benimle alay ederler; eğer burada bırakırsam, domuz, kurtlar yiyebilir, çocuğun günahına girmiş olurum” diye hüngür hüngür ağlar, gözyaşları ile her yeri ıslatır. Sonra aklına bir şey gelir. Çınar ağacının tepesinde bir kuş yuvası vardır. “Onların birine bırakayım, eğer kismette ölmek varsa ölür, yoksa Tanrının izniyle geçinir” diye oğlanı eteğine sararak ağacın tepesine çıkar.

Ağaçta kuş yuvasının çok olduğunu görür. Bir büyük yuva vardır. Bu yuva Simurg kuşunun yuvasıdır, oraya çocuğu bırakır. Çocuğu, kısır olduğu için yurdunu terk eden Tulumhoca’nın karısı Nevbaharayım’ın hizmetçisi Gülbibi bulur. Ona Rahimverdi adını verir.

Sözü geçen destanın, Harezm bölgesinde Şavat ilçesinde oturan Paşşa Rahimova çeşitlenmesinde ise, Saçlı, peri çocuğunu Simurg kuşu yuvasına bırakırken şunları söyler:

Qush uyasi bo’ldi manziling, joring,

Otang bo’yninga bo’lsin gunoying,

Yaratgan birubor bo’lsin panoing,

Qo’zim, sani bir Olloga topshirdim (F.A.3)

Saçlı Azizin, çocuğunu çınar tepesindeki kuş yuvasına bırakması da bu motifin destansı çeşitlenmelerinden biridir. Bunun tarihî temeli, eski Türklerin şamanlıkla ilgili mitlerine dayanmaktadır. Sözelimi Yakut destanındaki kahramanlarının sınav törenlerinden geçmesinin betimlendiği sahnelere bakacak olursak, bu sorunun çözümünü bulabilmek için önemli kanıtlar bulabiliriz. Kahramanın sınavdan geçmesi için çeşitli kurallar uygulanmıştır. Genelde kahramanın ölü suda çeliklenmesi, ateşin güçlü alevine dayanması ya da şamanın, ağaç tepesine yapılan yuvada uzun süre kalması gerekirdi (Puhov 1962: 86).

E. M. Meletinskiy, kuş yuvasında oturuş motifinde sınav töreniyle ilgili olan ilişkiyi kaydeder ve onun oluşmasının şaman mitolojisine bağlı olduğunu

konusunda da haklıdır. Meletinskiy tarafından verilen örnek mitte anlatıldığına göre, demir kanatlı anne kartal, kocaman bir ağaç üzerine kurduğu yuvasına yumurtlar. Şamanın ruhu yumurtadan çıktıktan sonra, kartal, onu kötü şamanın yanına eğitilmesi için verir (Meletinskiy 1963: 331). Anne kartalın yumurtasından çıkan çocuğun bir şaman tarafından eğitilmesi, “Edige” destanında Simurg kuşunun yuvasında bulunan bebeğin Tulumbiy tarafından yetiştirilmesi motifine benzemektedir. Gerçekten, bebeğin kuş yuvasına bırakılması motifi, hem mitolojik kahramanın kuş yuvasında sınav törenini yapması, hem de şamanın kartal yumurtasından doğması mitleri temelinde oluşmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada Türk kahramanlık destanlarında belirgin şaman unsurlarından yola çıkarak şamanizmin kahramanlık destanlarındaki yeri, kahramanlık destanlarındaki şaman tipi, genel motiflerin biçimlenmesinde şamanizma ilgili tasavvurları ve şaman ritüel törenlerinin etkisine değinmeye çalıştık. Kahramanlık destanlarının oluşmasını ve şekillenmesini şamanlık geleneğine bağlayan başta G. N. Potanin, V. Y. Propp, T. M. Mihaylov, Karl Reichl olmak üzere bir çok batılı bilim adamlarını hatırlamak mümkündür. Türkiye’de ise, M. Fuat Köprülü’nün Özbekistan ve Türkmenistan’da hâlâ canlı olan destan anlatıcısı “bahşi” kelimesinin şamanla olan ilişkisinden ortaya çıktığını bahsetmesi dikkat çekicidir (Ekici 2004, 48). Türk dilli halkların hemen hemen her kahramanlık destanlarında şaman tipi ve şamanlık tasavvurların izlerini bulmak müm-

kündür. Aynı zamanda kahramanlık destanlarında görünen ortak motiflerde de şamanizmin etkisi çok güçlüdür. Şamanların ritüel törenlerindeki görüntüleri de motif haline dönüşerek kahramanlık destanlarının özelliğini oluşturmuştur. Bunu Türk boylarından, özellikle Özbek destanlarından örnekler vererek açıklamaya çalıştık. Bu belirlemeler ışığına, erken tarihte yerleşik hayata geçen ve kahramanlık destanlarını yazılı haline getiren Kore kültüründe, 18. yüzyıl gibi daha yakın dönemde beliren Pansori geleneğinin oluşum sürecinin anlaşılmasında Türk destan geleneğinin irdelenmesinin açıklayıcı olabileceği kamsındayız. Türk destanlarında kahramanlık destanının ortaya çıkmasının şamanizmle olan ilişkilerinde tespit etmek, Kore epik geleneğinde Pansorinin kökünü bulmakla kalmayıp kahraman destanının anlaşılması ve ayrıntılandırılmasına da yardımcı olacaktır. Bunun kavranması için de geniş bir coğrafyada çeşitli adlarla yaygınlık kazanan Türk kahramanlık destanları geleneğinin zenginliğinden yararlanmak gerekir. Bu çalışmayı Kore destanının gelişmesi ve şekillenmesini kavramak için bir ön çalışma olarak ortaya koymak istedik. İleride Kore ile Türk destanlarının karşılaştırmalı incelemeleri yaygınlaşıp derinleştikçe ve Türk kahramanlık destan geleneğindeki evrilmeler ışığında Kore destan geleneğinin geçirdiği değişim süreci tartışıldığında konuya ilişkin saptamalar da daha net bir sonucu ulaşabilecektir.

KAYNAKLAR

Akın, Bülent. “Alpamış Destanında Hz. Ali Tasavvuru”. *Millî Folklor*. Sayı: 96, 2012. s. 19-28.

- Basilov V.N. *Novie Materialni o shamanskom bubiye Uzbekov*. Poleviye Issledovaniya Instituta Etnografiy b 1975, M: Nauka, 1977, s. 124-129.
- Berezkin Yu.E., *Mifi Yujnoamerikanskix Indeychev na Syujet Obryada Inizchiyazchi Folklor i Etnografiya*. L: Nauka, 1984, s. 15.
- Bitkeev, N.Ts., "Myths in Epos Djanghar", *Altai akpo.- The Altaic Society of Korea*, 2009, S.19, s.71-85.
- Dambayeva F.N. "Shamanskiy Kult v Geroicheskiy Epose Buryat", Istoricheskiye, Filosofskiy, Politicheskiye i Yuridicheskiye Nauki, Kulturologiya i Iskustvovedeniye, Voprosi Gerorin i praktiki, Tambov: Tambov: Gramota, 2012. S.12 (26), s.80-83.
- Ekici, Metin. *Türk Dünyasında Köroğlu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Ergun, Metin. *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- F. A. 1., O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va Adabiyot Institutu Folklor Arxivi. Inv. No: 1219. s. 80.
- F. A. 2., O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va Adabiyot Institutu Folklor Arxivi. Inv. No: 1753/66. (1981 yilda Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumanidagi Chim qishloq fuqarolar yig'iniga qarashli Eski Qamay qishlog'ida yashovchi 1920 y'lda tug'ilgan Hazratqul baxshi Hudoyberdiyev yozib olgan.)
- F. A. 3., O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va Adabiyot Institutu Folklor Arxivi. Inv. No: 10471.
- Gulnor pari. *O'zbek xalq ijodi*. Toshkent: Adabiyot va san'at, 1969, s. 72.
- Hultkrants A., *The Shaman in Myths and Tales /Shamanism in Performing Arts*, Ed. ByTeagon Kim and Mihaly Hopal with the assistance of Otto J. Sadovsky, Budapest, 1995.
- Jo'rayev, M., Dala yozuvlari, M. Jo'rayev va O.Qayumovlar tomonidan yozib olingan. 2013 yil 19 fevral.
- Jo Dongil, *Dong Asya Gubi Seosasiyi Yansang-gua Bionchon*. Seoul, Munhakkujajisongsa, 1997.
- Malika Ayyor. *O'zbek xalq ijodi*, Toshkent: Adabiyot va san'at, 1988, s.132.
- Meletinskiy E.M., Proisxojudeniye Geroicheskovo Eposa, Paniye Formi i Arxaicheskkiye Pamyatniki, M: Nauka, 1963, s.331.
- Meletinskiy E.M., "Mifi i Istoricheskaya Poetika Folklor", Folklor, Poeticheskaya Sistema, M: Nauka, 1977, s. 37.
- Mixailov T.M., "Shamanizm i Epos", Epicheskoye Tvorchestvo Harodov Sibiri, Ylan Ude, 1973, s.91.
- Mirzayev T. "*Alpomish*" *Dostonining O'zbek Variantlari*, Toshkent, Fan, 1968.
- Mirzayev, T.- Z. Husainova. *Alpomish*. Doston. (Anlatan: Po'lkani shoir va Ergash Jumanbulbul o'g'li, yaziya alan: Muhammad Isa Ernazar o'g'li, neşre hazirlayanlar: T.Mirzayev, Z.Husainova), Toshkent, 1999, s.10.
- Mustafina, P.M., Predstavleniya Kulti Obryadi U Kazaxov (V Kontekste Birovovo Islama v Yujnom Kazaxstane v Konzye(XIX-XX vv)), Almata: Kazak Universiteti, 1992, s. 132.
- O Ingyung(Eunkyung), *Alpomish va Jumong Dostonlarining Kiyosiy-Tipolorik Taxlili*, Toshkent, 2014.
- Potinin G.N. Primechaniya Nikiforiv P.Ya Anosskiy Sbornik, Omsk, 1915, s.221-224.
- Propp V.Y. *Folklor i Deystvitelnost: Izbranniy Stati*. M: Nauka, 1976, s.299-301.
- Propp V.Y. *Istoricheskiye Korin Volshbnoy Skazki*. SPB, 1996, s.360.
- Puxov I.V. *Yakutskiy Groicheskij Epos Olonxo, Osnoviy Obrazi*. M: Nauka, 1962, s.86.
- Sharipov, H., *Janubiy Qirg'iziston, o'zbek shevalari, Filol.fanlari nomz. Diss*. Toshkent, 1967, s.173.
- Seoh Deseok, Pansoriwa Seosamugaiy Debi Yon-gu, Hangukmunhua Nonchong, vol. 34, Seoul, pp. 38-59.(Korece)
- Taube E., "South Siberian and Central Asian Hero tales and Shamanistic Rituals", Shamanism in Eurasia, P.2.IV.Myth and Language in Kulture, Göttingen, 1984.
- Turdimov Shomirza., Alplik Tizimi Hakidagi Tasavvurlar va Alpomish Dostoni, Alpomish-O'zbek xalk kahramanlik eposi, Toshkent: Fan, 1999, s.158.
- Tursunov U.D(1976), Proisxojudenie Drebnix Tipov Nociireley Kazaxskoy Ustnonoeticheskoy, Avtoref.diss,dokt.filol.hayk.Alma-Ata.
- Zarifov, H.-T. Mirzayev (1998), *Alpomish Doston*, (Anlatan: Fozil Yo'ldosh o'g'li, neşre hazirlayanlar: H.Zarifov, T.Mirzayev), Toshkent.